

UO'K: 37.022

MASHQLARNING DIDAKTIK MAQSADI VA TURLARINING TASNIFI

Abdumajidova Sevara Sayriddin qizi

Denov Tadbirkorlik va Pedagogika Instituti Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi yo'nalishi 1-kurs magistranti Tel: +998 97 810 11 51

Annotatsiya: *Ushbu maqolada ta'lim jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan mashqning didaktik mohiyati, uning oldiga qo'yiladigan asosiy maqsadlar hamda mashq turlarining ilmiy-pedagogik tasnifi tahlil qilingan. Mashq bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, mustahkamlash va amaliyotga tatbiq etishning yetakchi amaliy metodi sifatida yoritilgan. Muallif tomonidan mashqlar didaktik maqsadi, mazmuni, o'quvchilarning bilish faolligi darajasi va bajarilish shakliga ko'ra tizimli tarzda guruhlangan. Maqolada nazariy manbalar qiyosiy tahlil qilinib, samarali mashqlar tizimini loyihalashga doir uslubiy xulosalar berilgan.*

Kalit so'zlar: *mashq, didaktik maqsad, ta'lim metodi, ko'nikma, malaka, tasnif, tayyorgarlik mashqlari, ijodiy mashqlar, nazorat mashqlari, didaktika.*

Аннотация: *В данной статье анализируются дидактическая сущность упражнения как неотъемлемого компонента учебного процесса, основные цели, которые перед ним ставятся, а также научно-педагогическая классификация видов упражнений. Упражнение рассматривается как ведущий практический метод формирования, закрепления и практического применения знаний, умений и навыков. Автором систематизированы упражнения по дидактической цели, содержанию, уровню познавательной активности учащихся и форме выполнения. В статье проведён сравнительный анализ теоретических источников и сформулированы методические выводы по проектированию эффективной системы упражнений.*

Ключевые слова: *упражнение, дидактическая цель, метод обучения, умение, навык, классификация, подготовительные упражнения, творческие упражнения, контрольные упражнения, дидактика.*

Annotation: *This article analyses the didactic essence of the exercise as an integral component of the learning process, the principal aims it is designed to achieve, and the scientific-pedagogical classification of its types. The exercise is examined as a leading practical method for forming, consolidating and applying knowledge, skills and abilities. The author systematises exercises according to their didactic purpose, content, the level of learners' cognitive activity and the form of performance. A comparative analysis of theoretical sources is carried out, and methodological conclusions are drawn for designing an effective system of exercises.*

Keywords: *exercise, didactic aim, teaching method, skill, ability, classification, preparatory exercises, creative exercises, control exercises, didactics.*

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri o'quvchilarda mustahkam bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, ularni mustaqil fikrlash hamda olingan bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo'llay olishga o'rgatishdan iborat. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonunida ta'lim sifatini oshirish, o'quvchining shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarish dolzarb vazifa sifatida belgilangan¹. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda didaktik metodlar, xususan, amaliy metodlar tizimida muhim o'rin tutuvchi mashq alohida ahamiyat kasb etadi.

Mashq — bilim, ko'nikma va malakalarni egallash maqsadida muayyan o'quv harakatlarini ongli va rejali tarzda ko'p marta takrorlashdan iborat amaliy ta'lim metodidir².

Mashqsiz biror bir ko'nikma yoki malakaning shakllanishini tasavvur etish qiyin: hisoblash, yozish, o'qish, masala yechish, til o'rganish, jismoniy va mehnat harakatlari — bularning barchasi takroriy, maqsadga yo'naltirilgan mashqlar orqali o'zlashtiriladi. Shu bois mashqning didaktik maqsadini to'g'ri anglash va uning turlarini ilmiy asosda tasniflash pedagogik amaliyot uchun nazariy hamda amaliy jihatdan dolzarbdir.

Biroq pedagogik adabiyotlarda mashq tushunchasi, uning didaktik vazifalari va tasnifiga doir qarashlar xilma-xil bo'lib, yagona, izchil tizim hamisha ham ko'zga tashlanavermaydi.

Mashqlar ko'pincha faqat «takrorlash» bilan tenglashtiriladi, ularning rivojlantiruvchi, ijodiy va nazorat funksiyalari yetarlicha ochib berilmaydi. Mazkur maqolaning maqsadi — mashqning didaktik maqsadini nazariy jihatdan asoslash, uning turlarini turli mezonlar asosida tizimli tasniflash va samarali mashqlar tizimini loyihalashga doir uslubiy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili

Mashq muammosi pedagogika tarixida uzoq ildizlarga ega. Yan Amos Komenskiy o'zining «Buyuk didaktika» asarida ko'rsatmalilik va mustahkamlik tamoyillari bilan birga mashqning bosqichmabosqich, izchil tashkil etilishi zarurligini ta'kidlagan. K. D. Ushinskiy esa mashqni ongli, ma'noli va tizimli bo'lishi lozim, deb hisoblagan; uning fikricha, ma'nosiz mexanik takrorlash chinakam malaka shakllantirmaydi.

Sovet va zamonaviy didaktikada mashq amaliy o'qitish metodlari tarkibida o'rganilgan. I. P. Podlasiy mashqni «harakat sifatini oshirish yoki egallash maqsadida o'quv harakatlarini ko'p marta bajarish» sifatida ta'riflaydi. Yu. K. Babanskiy mashqni o'qitish metodlarining yaxlit tasnifida amaliy metodlar qatoriga kiritadi³. I. Ya. Lerner va M. N. Skatkin tomonidan ishlab chiqilgan, o'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga asoslangan tasnifda mashqlar reproduktiv (takrorlovchi) hamda produktiv (ijodiy) bilish faoliyati bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi⁴.

¹O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. URL: <https://lex.uz/docs/5013009>

²Podlasiy I. P. Pedagogika. Mashq metodi mohiyati haqida. URL: https://pedagogika.org/index/prakticheskie_metody_obuchenija_uprazhneniya/0-142

³Ta'lim metodlari tasnifiga turlicha yondashuvlar (Lerner, Skatkin, Babanskiy). URL: <https://slideplayer.com/slide/18223806/>

⁴Ta'lim metodlari va vositalaridan unumli foydalanish yo'llari. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ta-lim-metodlari-va-vositalari-unumli-foydalanish-yo-llari>

Ta'lim-tarbiya jarayonida mashq, shuningdek, faoliyatni tashkil etish va xulq-atvorni shakllantirish metodi sifatida ham talqin qilinadi: bunda mashq o'quvchilarning ijtimoiy xulq ko'nikmalari va odatlarini rejali, izchil tarzda shakllantirishga xizmat qiladi⁵. Bu mashqning nafaqat ta'limiy (didaktik), balki tarbiyaviy funksiyaga ham egaligini ko'rsatadi.

Mashqlar tasnifi masalasi til o'qitish metodikasida ayniqsa keng ishlab chiqilgan. I. D. Salistra, V. L. Skalkin, A. A. Mirol'yubov kabi metodistlar mashqlarni «tayyorgarlik (til) mashqlari» va «nutqiy (kommunikativ, ijodiy) mashqlar» ga ajratadilar⁶. Terminologik xilma-xillik tasnif uchun qaysi mezon — lisoniy, psixologik yoki metodik mezon asos qilib olinganligi bilan izohlanadi. Boshqa manbalarda mashqlar didaktik maqsadiga ko'ra tayyorgarlik, mashq qildiruvchi (trening) va ijodiy mashqlarga bo'linadi⁷.

O'zbek pedagog olimlari (R. Mavlonova, N. Voxidova, B. Ziyomuhammadov va boshqalar) ham mashqni amaliy metodlar tizimida ko'rib chiqib, uni ko'nikma va malaka shakllantirishning bosh vositasi sifatida baholaydilar⁸. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mualliflar mashqning mohiyatini umuman bir xil tushunsalar-da, uning tasnifida turli mezonlardan kelib chiqadilar; bu esa yagona, ko'p mezonli tizimni shakllantirish zaruratini keltirib chiqaradi.

Metodologiya

Tadqiqot nazariy xarakterga ega bo'lib, unda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi. Birinchidan, ilmiy-pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilish metodi — mashq, didaktik maqsad va tasnif tushunchalarining mazmunini ochishda qo'llanildi. Ikkinchidan, qiyosiy tahlil metodi yordamida turli mualliflarning mashq tasnifiga doir yondashuvlari o'zaro solishtirildi va ularning umumiy hamda farqli jihatlari aniqlandi. Uchinchidan, tizimlashtirish va umumlashtirish metodlari orqali tarqoq qarashlar yagona mantiqiy tizimga keltirildi.

Tadqiqotning empirik asosini didaktikaga oid darslik va monografiyalar, ilmiy maqolalar hamda elektron resurslar tashkil etdi⁹. Mashqlarni tasniflashda tasnif mezonini sifatida to'rtta asosiy belgi tanlab olindi: (1) didaktik maqsad; (2) o'quv materialining mazmuni va bajarilish shakli; (3) o'quvchilarning bilish (mustaqillik) faolligi darajasi; (4) tashkiliy shakl. Mezonlarning aniq belgilanishi tasnifning izchil va amaliyotda qo'llash uchun qulay bo'lishini ta'minladi.

Natijalar va muhokama

Mashqning didaktik mohiyati va maqsadi. O'tkazilgan tahlil mashqning bir necha o'zaro bog'liq didaktik maqsadga xizmat qilishini ko'rsatdi. Mashq, avvalo, nazariy bilimlarni mustahkamlash va chuqurlashtirishga qaratiladi: o'quvchi qoidani yoki tushunchani amaliy harakatda qo'llar ekan, uni yanada anglab yetadi. Ikkinchidan,

⁵Mashq va o'rgatish metodlari (tarbiyaning umumiy metodlari). URL: <https://econferencezone.org/index.php/ecz/article/download/1055/949/1092>

⁶Mashqlar tipologiyasi (Salistra, Skalkin, Mirol'yubov). URL: <https://moluch.ru/archive/105/23502>

⁷Mashqlarning tasnifi: tayyorgarlik, mashq qildiruvchi va ijodiy turlari. URL: <https://studfile.net/preview/5766690/page:23/>

⁸Zamonaviy didaktikada ta'lim metodlari tasnifi. URL: <https://efayl.uz/document/talim-metodlari-va-vositlari-zamonaviy-didaktikada-talim-metodlari-tasnifiga-turlicha-yondashuvlar/>

⁹Ta'lim metodlari va vositalari bo'yicha uslubiy manba. URL: <https://slaydchi.uz/product/talim-metodlari-va-vositlari/>

mashq ko'nikma va malakalarni shakllantiradi — harakatning avtomatlashuvi aynan tizimli takror orqali yuzaga keladi. Uchinchidan, mashq nazariyani amaliyotga tatbiq etish, olingan bilimni yangi vaziyatga ko'chirish ko'nikmasini rivojlantiradi.

To'rtinchidan, maqsadli tuzilgan mashqlar fikrlash, tahlil va sintez, taqqoslash kabi aqliy operatsiyalarni rivojlantiradi, ya'ni rivojlantiruvchi vazifani bajaradi. Beshinchidan, mashq nazorat-baholash funksiyasiga ega: bajarilgan mashq orqali o'qituvchi o'zlashtirish darajasini aniqlaydi. Nihoyat, mashq tarbiyaviy maqsadga ham xizmat qiladi — mehnatsevarlik, qat'iyat, mustaqillik va mas'uliyat hissini shakllantiradi¹⁰. Demak, mashqning didaktik maqsadini faqat «mustahkamlash» bilan cheklash noto'g'ri; u ta'limning o'rgatuvchi, rivojlantiruvchi, nazorat qiluvchi va tarbiyalovchi funksiyalarini birlashtiruvchi ko'p qirrali metoddir.

Mashqlarning tasnifi. Tadqiqot natijasida mashqlar to'rtta asosiy mezon bo'yicha quyidagicha tasniflandi.

1. Didaktik maqsadiga ko'ra mashqlar tayyorgarlik (kirish), mashq qildiruvchi (trening), ijodiy va nazorat mashqlariga ajratiladi. Tayyorgarlik mashqlari yangi materialni o'zlashtirishga zamin tayyorlaydi; mashq qildiruvchi mashqlar ko'nikmani mustahkamlaydi va avtomatlashtiradi; ijodiy mashqlar bilimni nostandart, yangi vaziyatda mustaqil qo'llashni talab qiladi; nazorat mashqlari esa o'zlashtirish darajasini baholashga xizmat qiladi¹¹.

2. Mazmuni va bajarilish shakliga ko'ra mashqlar og'zaki, yozma, grafik hamda amaliy (laboratoriya) mashqlariga bo'linadi. Og'zaki mashqlar nutq va tafakkurni, yozma mashqlar yozma savodxonlik va aniqlikni, grafik mashqlar (chizma, jadval, sxema) fazoviy tasavvurni, amaliy mashqlar esa nazariyani real obyekt va asboblarni bog'lashni rivojlantiradi.

3. Bilish faolligi darajasiga ko'ra mashqlar reproduktiv (namunaga ko'ra takrorlovchi), produktiv-rekonstruktiv (o'zgartirilgan sharoitda qo'llovchi) va ijodiy-izlanuvchan (muammoli) mashqlarga ajratiladi. Bu tasnif Lerner va Skatkinning bilish faoliyati darajasiga asoslangan yondashuviga mos keladi¹².

4. Tashkiliy shakliga ko'ra mashqlar frontal (umumiy), guruhli, juftlikda va individual mashqlarga bo'linadi. Ushbu mezon mashqning differensial va shaxsga yo'naltirilgan ta'limda qo'llanilishini ta'minlaydi.

1-jadval. Mashqlarning tasnif mezonlari va turlari

Tasnif mezonlari	Mashq turlari
Didaktik maqsadi	tayyorgarlik (kirish), mashq qildiruvchi (trening), ijodiy, nazorat
Mazmuni va shakli	og'zaki, yozma, grafik, amaliy (laboratoriya)
Bilish faolligi	reproduktiv, produktiv-rekonstruktiv, ijodiy-izlanuvchan
Tashkiliy shakli	frontal, guruhli, juftlikda, individual

Samarali mashqlar tizimiga qo'yiladigan talablar. Tahlil natijalari mashqlarning alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida tashkil etilishi zarurligini ko'rsatadi¹³. Samarali mashqlar tizimi quyidagi talablarga javob berishi lozim: maqsadga yo'naltirilganlik (har bir mashq aniq didaktik vazifani hal etishi); izchillik va bosqichmabosqich murakkablashish (osondan qiyinga, namunaviydan ijodiyga); xilma-xillik (turli shakl va darajadagi mashqlarning uyg'unligi); ongli bajarilish (mexanik takrordan qochish); hamda muntazam qaytarish va nazorat orqali o'z vaqtida qayta aloqaning ta'minlanishi.

Bundan tashqari, mashqlarni saralashda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlari, fanning o'ziga xosligi hamda dars maqsadi inobatga olinishi shart¹⁴. Ijodiy va muammoli mashqlar ulushini bosqichmabosqich oshirib borish o'quvchilarda mustaqil fikrlash va izlanuvchanlikni rivojlantiradi, bu esa zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv talablariga mos keladi¹⁵.

Xulosa

O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi. Mashq — bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, mustahkamlash va amaliyotga tatbiq etishning yetakchi amaliy ta'lim metodi bo'lib, uning didaktik maqsadi ko'p qirralidir: u o'rgatuvchi, rivojlantiruvchi, nazorat qiluvchi va tarbiyalovchi funksiyalarni birlashtiradi. Shu sababli mashqni faqat mexanik takrorlash bilan tenglashtirish uning didaktik salohiyatini soddalashtirib qo'yadi.

Mashqlarni didaktik maqsadi, mazmuni va shakli, bilish faolligi darajasi hamda tashkiliy shakli mezonlari bo'yicha ko'p mezonli tasniflash ularning o'quv jarayonidagi o'rnini aniqroq belgilash va maqsadga muvofiq tanlash imkonini beradi. Eng samarali natija mashqlar yaxlit, izchil va bosqichmabosqich murakkablashib boruvchi tizim sifatida loyihalanganda erishiladi.

Tadqiqot natijalari bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligida, o'quv-uslubiy majmualar va darsliklar yaratishda hamda darsni didaktik jihatdan to'g'ri loyihalashda amaliy ahamiyatga ega. Kelgusi tadqiqotlarda raqamli ta'lim sharoitida interaktiv va virtual mashqlar tizimini ishlab chiqish istiqbolli yo'nalish sifatida ko'rib chiqilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Podlasiy I. P. Pedagogika: Yangi kurs: 2 kitobda. — Moskva: VLADOS, 2003. https://pedagogika.org/index/prakticheskie_metody_obuchenija_uprazhnenija/0-142
2. Babanskiy Yu. K. Pedagogika. — Moskva: Prosveshcheniye, 1988. <https://slideplayer.com/slide/18223806/>

¹³Mashqlarning umumiy tasnifi: tayyorgarlik, maxsus va asosiy. URL: <https://infourok.ru/klassifikaciya-fizicheskikh-uprazhnenij-v-sisteme-fizicheskogo-vospitaniya-4258129.html>

3. Ta'lim metodlari va vositalaridan unumli foydalanish yo'llari // Cyberleninka.
<https://cyberleninka.ru/article/n/ta-lim-metodlari-va-vositalari-unumli-foydalanish-yo-llari>
4. Pedagogika fanida tarbiyaning umumiy metodlari (mashq va o'rgatish) // econferencezone.org.
<https://econferencezone.org/index.php/ecz/article/download/1055/949/1092>
5. Klassifikatsiya uprazhneniy: podgotovitelnye, trenirovochnye, tvorcheskie // studfile.net. <https://studfile.net/preview/5766690/page:23/>
6. Tipologiya uprazhneniy dlya razvitiya rechi // Molodoy uchyonny. — 2015. — № 1. <https://moluch.ru/archive/105/23502>
7. Ta'lim metodlari va vositalari: zamonaviy didaktikada tasnifga yondashuvlar // efayl.uz. <https://efayl.uz/document/talim-metodlari-va-vositalari-zamonaviy-didaktikada-talim-metodlari-tasnifga-turlicha-yondashuvlar/>
8. Klassifikatsiya uprazhneniy v sisteme obucheniya // infourok.ru. <https://infourok.ru/klassifikaciya-fizicheskikh-uprazhnenij-v-sisteme-fizicheskogo-vospitaniya-4258129.html>
9. Ta'lim metodlari va vositalari (uslubiy manba) // slaydchi.uz. <https://slaydchi.uz/product/talim-metodlari-va-vositalari/>
10. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni. — Toshkent, 2020 // Lex.uz. <https://lex.uz/docs/5013009>